

שיעור כה

ולא היה לולב אלא לרבן גמליאל בלבד שלקחו באלף זוז

(סוכה מא ע"ב)

- א. מעשה ברבן גמליאל וזקנים שהיו באין בספינה
- ב. בהידור מצווה עד שליש בהשוואה לאפשרות הקודמת, אך לא יותר מחומש הנכסים
- ג. חשיב ליה רבותא / גזומא דרבן גמליאל שקנה אתרוג באלף זוז
- ד. באושא תיקנו עד חומש – "ורבן גמליאל לא קודם לאושא?"
סיכום

א. מעשה ברבן גמליאל וזקנים שהיו באין בספינה

בברייתא בגמ' (מא ע"ב) מסופר:

ומעשה ברבן גמליאל ורבי יהושע ורבי אלעזר בן עזריה ורבי עקיבא, שהיו באין ספינה.¹ ולא היה לולב אלא לרבן גמליאל בלבד, שלקחו באלף זוז. נטלו רבן גמליאל ויצא בו, ונתנו לרבי יהושע במתנה, נטלו רבי יהושע ויצא בו, ונתנו לרבי אלעזר בן עזריה במתנה, נטלו רבי אלעזר בן עזריה ויצא בו, ונתנו במתנה לרבי עקיבא, נטלו רבי עקיבא ויצא בו. והחזירו לרבן גמליאל.²

1 בברייתא (כג ע"א) נאמר: "מעשה ברבן גמליאל ורבי עקיבא שהיו באין בספינה, עמד רבי עקיבא ועשה סוכה בראש הספינה. למחר נשבה רוח ועקרתה. אמר לו רבן גמליאל: עקיבא, היכן סוכתך?". כאן נזכרו רק רבן גמליאל ור' עקיבא. בירושלמי (סוכה ב, ד; עירובין א, ז) מופיע סיפור דומה והשיח הוא בין רבי אלעזר בן עזריה ור' עקיבא. אין הכרח לומר ששני הסיפורים התרחשו בו זמנית, אך אם כן, יוצא שלא רק שהיה לולב יקר מאוד לרבן גמליאל בלבד, גם סוכה לא הייתה להם.

2 הרב יוסף דב סולובייצ'יק (רשימת שיעורים – סוכה, מא ע"ב) הסביר את הרקע ההיסטורי של מעשה זה. לפיו מעשה זה קרה בתקופה של גזרות רעות ושמד שגזרה מלכות רומי הרשעה על בני ישראל לא לקיים את מצוות התורה. וראיה לכך שהייתה עת צרה ושמד, כי לא היה לזקנים אלא לולב אחד שעלה לרבן גמליאל אלף זוז! הזקנים עלו בספינה לשוט לרומי לבקש רחמים על עמם מהמלכות הרשעה אולי תבטל את גזרות השמד הנוראות שהטילה על בני ישראל. ר' עקיבא היה אבל על תלמידיו שמתו (יבמות סב ע"ב). ר' אלעזר בן עזריה היה בעבר עשיר אך ירד

“ולא היה לולב” – הכוונה לכל ארבעת המינים.³ הגמרא שאלה על האמור בכרייתא:

למה לי למימר “החזירו”? מלתא אגב אורחיה קא משמע לך: מתנה על מנת להחזיר – שמה מתנה. כי הא דאמר רבא: הא לך אתרוג זה על מנת שתחזירהו לי, נטלו ויצא בו, החזירו – יצא, לא החזירו – לא יצא. למה לי למימר “שלקחו באלף זוז”? להודיעך כמה מצות חביבות עליהן.

הרב יעקב עטלינגר (ערוך לנר שם) שאל, לפי המסופר בגמרא, ארבעת המינים היו שייכים לרבן גמליאל. אם כן צריך היה לכתוב ‘עד כמה מצוות חביבות עליו’ – על רבן גמליאל?

ויש לומר דממה שהוצרך רבן גמליאל ליתן אלף זוז, יש ראייה שהיו שם גם קונים אחרים שרצו לקנות בדמים יקרים, עד שהוצרך רבן גמליאל לקנות באלף זוז ובפרט ר’ אלעזר בן עזריה [ברכות כז ע”ב; שבת נד ע”ב; קידושין מט ע”ב] ור’ עקיבא [נדרים נ ע”ב] שהיו עשירים ודאי, גם כן רצו לקנות, אבל רבן גמליאל הוסיף על דמי מקחם עד שקנה באלף זוז. ולכן במה דקאמר שקנה באלף זוז, קמ”ל שהיו מצות חביבות גם על חכמים אחרים.

יש להעיר שלא נאמר בכרייתא שגם התנאים האחרים רצו לקנות, ורבן גמליאל הוא זה שקנה מבין כולם במחיר הגבוה ביותר.⁴

מנכסיו (ביצה כג ע”א) [אמנם בגוף השיעור הדגשנו את עשירותו של ר’ אלעזר בן עזריה]. רק רבן גמליאל הצליח להביא לולב אחד אתו על הספינה. נטלו ונתן לחבריו ליטול אע”פ שעבר על גזרות השונא. רבן גמליאל רצה באותו זמן לעודד את הרוחות הנרכאות ולחזק את ידי חבריו שלא יתייאשו מהגזרות הרעות של שמד אלא אדרבה יתאמצו ויתבצרו בנטילת הלולב – סימן הנצחיות של עם ישראל, באמונתם שבני ישראל בעזרת ה’ יתברך יתגברו על אויביהם. בני ישראל קיימים לעולם, והלולב סימן לניצחונם על הצר שעומד עליהם. יש לסייע להסבר זה מהאמור במדרש ההלכה (מכילתא דרבי ישמעאל יתרו – מסכתא דבחדש פרשה ו): “לאוהבי ולשומרי מצותי” (שמות כ, ו). ...רבי נתן אומר: ‘לאוהבי ולשומרי מצותי’, אלו ישראל שהם יושבין בארץ ישראל ונותנין נפשם על המצות. מה לך יוצא ליהרג? על שמלתי את בני. מה לך יוצא לישראל? על שקראתי בתורה. מה לך יוצא ליצלב? על שאכלתי המצה. מה לך לוקה מאפרגל? על שנטלתי את הלולב”.

3 תוס’ (לט ע”א ד”ה יותר) כתבו על אתרוג המיועד למצווה שדמיו יקרים. ראה גם בירושלמי (ג, י) כיצד נהג רב נחמן בר יעקב, כשהאתרוגים היו יקרים. כאן מדובר על כל ארבעת המינים עליהם שולם סכום גבוה מאוד. הרב משה בן יוסף טראני (שו”ת המבי”ט, ג, ס’ מט) כתב שרבן גמליאל לא קנה במחיר כזה יקר בשל הידור מצוה “אלא שבאותה שנה לא נמצאו אלא מועטים כשרים”.

4 אחרונים רבים השיבו על השאלה מדוע כתוב כלשון רבים “חביבין עליהן” ולא כלשון יחיד “חביב עלי” – על רבן גמליאל: הרב יוסף חיים, בן יהודיע מא ע”ב; הרב יאיר בכרך, שו”ת חוות

נראה להציע הסבר אחר לסיפור. רבן גמליאל היה היחיד שהיה לו בספינה ארבעה מינים "ולא היה לולב אלא לרבן גמליאל בלבד". התנאים האחרים שילמו כסף לרבן גמליאל כדי להיות שותפים איתו בארבעת המינים הללו. – "שלקחו באלף זוז" – קנו ["לקחו" בלשון רבים – בשורוק, ולא "לקחו" בלשון יחיד – בחולם]. לא כתוב מה היה חלקו בתשלום של כל אחד מהתנאים. כאמור ר' אלעזר בן עזריה וכן ר' עקיבא היו עשירים ובוודאי יכלו להשתתף בסכום גבוה. ר' יהושע היה עני (ברכות כח ע"א) אך ייתכן שאחר כך התעשר (הוריות י ע"א, ומהרש"א חדו"א ד"ה דרבן גמליאל ור' יהושע). בכל מקרה הוא השתתף איתם בתשלום.

לאחר סיפור המעשה דנה הגמרא בשתי שאלות:

[א] "למה לי למימר החזירו? מלתא אגב אורחיה קא משמע לן: מתנה על מנת להחזיר שמה מתנה". התנא שאצלו היו ארבעת המינים "נטלו" – קיים מצוות נטילת לולב, והתנאים האחרים "נתנו" לו. בכל פעם שארבעת המינים היו אצל אחד התנאים, האחרים הסתלקו מחלקם בארבעת המינים הללו.⁵ ר' עקיבא היה האחרון, אך באופן כללי כולם "החזירו לרבן גמליאל", כי הוא היה הנשיא, ואולי גם כדי שביום שלמחרת יוכלו שוב לקיים המצווה באותו האופן.

[ב] עוד שאלה הגמרא: "ולמה לי למימר שלקחו [כל התנאים] באלף זוז? להודיעך כמה מצוות חביבות עליהן [על כל התנאים]".

הסבר זה לברייתא לפיו התנאים היו שותפים בארבעת המינים על בסיס לשון הברייתא "ולקחו באלף זוז", הוא בעקבות השוואה של האמור בברייתא בגמרא לבין הסיפור כפי שהוא מופיע בתוספתא (ב, יד) ובמדרש ההלכה (ספרא, פרשת אמור, פרשה יב, טז).

יאיר, סי' קפו; הרב מנשה הקטן, שו"ת משנה הלכות, י, סי' עז; הרב נתן געשטטנער, שו"ת להורות נתן, ד, סי' נב; משנה ברורה, ביאור הלכה סי' תרנו; הרב משה פיינשטיין, שו"ת אגרות משה, או"ח, ו, סי' מה; הרב שלום יוסף אלישיב, הערות למסכת בכורות מט ע"ב, ועוד. הסבר אחר על הנהגת רבן גמליאל והתנאים האחרים: הראי"ה קוק, טוב רואי – סוכה, עמ' שלה-שלו.

5 היה זה אתרוג של שותפים, והם נהגו כדברי התוספות (מא ע"ב ד"ה אלא; כז ע"ב ד"ה כל); רשב"ם (כבא בתרא קלז ע"ב ד"ה ואם לאו), שו"ת הרשב"א (א, סי' תו); הרב מנחם המאירי (בית הבחירה, מא ע"ב), ועוד. ראה גם בדברי הרב ישראל איסרלן (תרומת הדשן, ב, פסקים וכתבים, סי' נב) שבאזור מסוים היה אתרוג אחד לכמה קהילות "ועמדו וחתכו האתרוג לכמה חתיכות, ושלחו לכל ישוב חתיכה אחת". ראה: שולחן ערוך, או"ח, סי' תרנח, ז, ובנו"כ.

להלן המקורות בטבלה:

מדרש הלכה	תוספתא	ברייתא בגמרא	
מעשה ברבן גמליאל והזקנים שהיו באים בספינה.	מעשה ברבן גמליאל וזקנים שהיו באין בספינה.	ומעשה ברבן גמליאל ורבי יהושע ורבי אלעזר בן עזריה ורבי עקיבא, שהיו באין בספינה.	הנוסעים בספינה
ולא נמצא לולב כי אם ביד רבן גמליאל בלבד.	ולא היה עמהן לולב.	ולא היה לולב אלא לרבן גמליאל בלבד,	למי היה או לא היה לולב
_____	לקח רבן גמליאל לולב בדינר זהב.	שלקחו באלף זוז.	מחיר הלולב, ולמי הוא שייך
ונתנו רבן גמליאל, מתנה לרבי יהושע, ורבי יהושע לרבי אלעזר בן עזריה, ורבי אלעזר בן עזריה לרבי עקיבא,	כיון שיצא בו ידי חובתו, נתנו לחבירו, וחבירו לחבירו	נטלו רבן גמליאל ויצא בו. ונתנו לרבי יהושע במתנה, נטלו רבי יהושע ויצא בו. ונתנו לרבי אלעזר בן עזריה במתנה, נטלו רבי אלעזר בן עזריה ויצא בו. ונתנו במתנה לרבי עקיבא, נטלו רבי עקיבא ויצא בו.	העברת הלולב במתנה מזה לזה
וכולם יצאו ידי חובתם.	עד שיצאו כולן, ואחר כך החזירוהו לו.	והחזירו לרבן גמליאל.	חזרת הלולב

בתוספתא נאמר שרבן גמליאל לקח לולב בלשון יחיד. שם גם המסר של הסיפור קצר יותר, ומחיר ארבעת המינים, זול הרבה יותר:

מעשה ברבן גמליאל וזקנים שהיו באין בספינה ולא היה עמהן לולב. לקח רבן גמליאל לולב בדינר זהב.⁶ כיון שיצא בו ידי חובתו, נתנו לחבירו, וחבירו לחבירו עד שיצאו כולן ואחר כך החזירוהו לו.

”לקח רבן גמליאל לולב בדינר זהב”. ”לקח” בלשון יחיד, ולא ”לקחו” בלשון רבים כמו בנוסח הברייתא שבגמרא. הבדל משמעותי נוסף הוא שבתוספתא מחיר ארבעת המינים הוא דינר זהב, ובמחיר כזה, התנאים לא השתתפו. לא נזכר מי הם הזקנים שהיו איתו, ולא מפורט איך היה סדר המסירה של ארבעת מינים בין התנאים. התיאור הוא כללי: ”נתנו לחבירו וחבירו לחבירו”. מאחר שארבעת המינים היו של רבן גמליאל, נטלם רבן גמליאל תחילה ויצא בו ידי חובתו ו”כיון שיצא בו ידי חובתו”, ורק אחר כך ”נתנו לחבירו, וחבירו לחבירו עד שיצאו כולן” וכשהכול סיימו ”החזירוהו לו”.

תוס' (מא ע"ב ד"ה ואם) כתבו:

ומה שלא החזירו רבי יהושע לרבן גמליאל, אלא נתנו לרבי אלעזר בן עזריה, ורבי אלעזר בן עזריה לרבי עקיבא, דעתו של רבן גמליאל היה שיצאו כולם ואח"כ יחזירוהו.

הסבר זה מבוסס על הפירוש המקובל לברייתא שבגמרא שארבעת המינים היו שייכים לרבן גמליאל בלבד. ההנחה היא שהתנאים היו שותפים ברכישת הלולב, אלא שהם סילקו עצמם ככל פעם כשארבעת המינים היו אצל אחד מהם, ולא היה צורך להחזיר בכל פעם לרבן גמליאל. הסבר התוס' בוודאי מתאים לאמור בתוספתא, וכן לאמור במדרש ההלכה (ספרא, פרשת אמור, פרשה יב, טז) שם כתוב במפורש שארבעת המינים היו שייכים לרבן גמליאל בלבד:

מעשה ברבן גמליאל והזקנים שהיו באים בספינה, ולא נמצא לולב כי אם ביד רבן גמליאל בלבד. ונתנו רבן גמליאל מתנה לרבי יהושע, ורבי יהושע לרבי אלעזר בן עזריה, ורבי אלעזר בן עזריה לרבי עקיבא, וכולם יצאו ידי חובתם.

בתוספתא ובמדרש ההלכה לא נזכר מי עלה עם רבן גמליאל לספינה. בכרייתא שבגמרא הם נזכרו בשמותיהם בעת העלייה לספינה, כדי שיהיה ידוע מי הם אלו ”שלקחו” את ארבעת המינים ”באלף זוז”. במדרש ההלכה נזכרו שמות התנאים בסדר

6 הגר"א (תוספתא שם) תיקן הגרסה וכתב: ”באלף זוז”. כך גרס גם הרב דוד פרדו (חסדי דוד שם) והעיר שבתוספתא כתוב ”דינר” ובברייתא שבגמרא כתוב ”זוז” והשיב: ”היינו זוז היינו דינר”.

שנזכרו בכרייתא בגמרא רק כשמתואר סדר העברת ארבעת המינים מזה לזה. במדרש ההלכה לא נזכר כלל מה היה מחירם של ארבעת המינים, ואין בעצם שום משמעות למחיר אם מדובר במחיר סביר. ארבעת המינים היו שייכים לרבן גמליאל בלבד.

ב. בהידור מצווה עד שליש בהשוואה לאפשרות הקודמת אך לא יותר מחומש הנכסים

ר' עקיבא איגר (גליון הש"ס, מא ע"ב) ציין לדברי הגמרא (בבא קמא ט ע"א-ע"ב) ולדברי התוספות שם (ד"ה אילמא). בגמרא (שם) נאמר:

אמר ר' זירא אמר רב הונא: במצוה - עד שליש. מאי שליש? אילמא שליש ביתו, אלא מעתה, אי איתרמי ליה תלתא מצותא, ליתיב לכוליה ביתא? אלא אמר ר' זירא: בהידור מצוה - עד שליש במצוה. בעי רב אשי: שליש מלגיו או שליש מלבר? תיקו. במערבא אמרי משמיה דרבי זירא: עד שליש משלו, מכאן ואילך משל הקדוש ברוך הוא.

רש"י (ד"ה בהידור) הסביר:

בהידור מצוה עד שליש במצוה - שאם מוצא ב' ספרי תורות לקנות ואחד הדור מחבירו, יוסיף שליש הדמים ויקח את ההדור. דתניא (שבת דף קלג:): "זה אלי ואנוהו" (שמות טו, ב) התנאה לפניו במצות, עשה לך ספר תורה נאה, לולב נאה, טלית נאה, ציצית נאה".

לפי רש"י הדיון הוא אודות סך הכסף שיש להוציא על מצווה כשבפני אדם יש שני חפצי מצווה, והאחד מהודר יותר מחברו. אם ההפרש במחיר ביניהם הוא עד כשליש, עליו לקנות את המהודר יותר.

תוספות (בבא קמא שם ד"ה עד שליש במצוה), פירשו אחרת את דברי רב הונא:

פירוש שאם מצא אתרוג כאגוז כמו ששיערו חכמים ואחד גדול ממנו שליש יקנהו.

לפי תוספות אין מדובר על הוצאה כספית בשווי של שליש לעומת ערכו של האתרוג הראשון, אלא שליש בהשוואה לגודלו הפיזי של האתרוג הראשון שגודלו היה כאגוז. ייתכן ושווי הכספי של האתרוג החדש שהוא אמנם גדול פיזית בשליש מהאתרוג הראשון, יהיה פחות משווי הכספי של האתרוג הראשון, או יותר משלש משווי הכספי של האתרוג הראשון.

לפי רש"י - שלישי בשווי, בכסף בדמים, וזה ייתכן אף במצב בו האתרוג הראשון היה יפה ומהודר אך השני היה מהודר ממנו. ואילו לפי תוס' מדובר על שלישי בגודל. האתרוג הראשון הוא כשר אך גודלו מינימלי, ואילו האתרוג החדש גדול בשליש מהאתרוג הראשון.⁷

אין לכאורה מגבלה כספית. ייתכן שמחירו של האתרוג הגדול יותר גבוה בהרבה יותר ממחירו של האתרוג הקטן, הרבה יותר משליש. על המגבלה הכספית ברכישת אתרוג, העירו תוספות (בבא קמא שם ד"ה אילימא):

משמע דאין צריך לבזבז כל ממונו לקנות אתרוג, אפילו לא ימצא בפחות, והוא מצוה עוברת. ואפילו שלישי ביתו משמע דלא מחייב.

תוספות כתבו שאדם לא צריך להשקיע את כל כספו בקניית אתרוג, כשמחירו גבוה מאוד, ואף אם לא יוכל לרכוש כלל אתרוג, ויעבור החג. תוספות (בבא קמא שם ד"ה אילימא) כתבו עוד:

ואמרינן נמי (כתובות נ ע"א) "המבזבז אל יבזבז יותר מחומש".

הסיבה למגבלה זו היא כפי שהסביר הרשב"א (בבא קמא שם) בשם הראב"ד:

כתב הראב"ד ז"ל כדי שלא יבוא לידי עוני ויפיל עצמו על הציבור, וכמו שאמרו "עשה שבתך חול ואל תצטרך לבריות" (פסחים ק"ג ע"א), וכן אמרו: "המבזבז אל יבזבז יותר מחומש" (כתובות נ ע"א) שהעוני כמיתה.⁸

סיכום: הידור מצווה הוא עד שלישי בהשוואה לאפשרות הראשונה (לפי ההסברים של רש"י ושל תוספות), אך לא יותר מחומש מסך הנכסים.

7 יש ראשונים שפירשו כתוס', אך גם לפיהם "עד שלישי" הכוונה לכסף לא לכמות או גודל. כך למשל כתב הרא"ש (בבא קמא א, ז): "הדור מצוה עד שלישי במצוה. אם מצא אתרוג שהוא ראוי לצאת בו שהוא כאגוז, יוסיף שלישי לקנות יפה ממנו. ולא שיהיה מחויב לקנות אתרוג היפה ממנו, שימצא בתוספת שלישי על אתרוג שחפץ לקנות". כך פירש גם המאירי בבא קמא שם.

8 האם מהתורה חייב אדם לבזבז כל ממונו על מצוות עשה וחכמים הגבילו עד חומש, או שהתורה מצווה כן. הגר"א (שנות אליהו פאה א, א) כתב שזו הלכה למשה מסיני "הלכה בידם". הרב ברוך אפשטיין (תורה תמימה, בראשית כח, כב, אות כג) דן בדברי הגר"א האלו. מאחרונים אחרים משמע שמהתורה חייב אדם לבזבז כל ממונו על מצווה וחכמים תיקנו שלא יוציא יותר מחומש (שו"ת חתם סופר, יו"ד, סי' רכט; הרב יחיאל מיכל אפשטיין, ערוך השולחן יו"ד, סי' רמט, ג; נצי"ב, מרומי שדה, בבא קמא ט ע"ב). ראה עוד: הרב אשר וייס, מנחת אשר - בראשית, עמ' רנא-רנב, שדן בדברי האחרונים הללו.

ג. חשיב ליה רבותא / גוזמא דרבן גמליאל שקנה אתרוג באלף זוז

אחר שתוספות (בבא קמא שם ד"ה אילימא) כתבו שהלכה היא שהמבזבז אל יבזבז יותר מחומש, הם התייחסו לאמור בסוגייתנו:

ובסוכה (מא ע"ב) חשיב ליה רבותא דרבן גמליאל שקנה אתרוג באלף זוז.

הרא"ש (בבא קמא א, ז) חידד יותר:

שמעינן שאין אדם מחויב לבזבז הון רב בשביל מצוה אחת ואפילו היא מצוה עוברת כגון אתרוג ולולב, וגמרא (בסוכה דף מא ב) חשיב גוזמא על רבן גמליאל שהוא נשיא ישראל מה שנתן אלף זוז באתרוג אחד, וגם תיקנו חכמים "המבזבז אל יבזבז יותר מחומש" (כתובות דף נ א).

מעשיו של רבן גמליאל צוינו כרבותא או גוזמא. הרב יואל סירקס (בית חדש, ב"ח, או"ח סי' תרנו) שאל על דברי התוספות והרא"ש:

ותימה בעיני מי הגיד להם דאלף זוז הוה טפי מחומשו דרבן גמליאל דילמא עשיר גדול היה? ועוד דפירוש זוז בכל מקום הוא של מדינה ולא של צורי ואינו אלא שמינית מצורית? לכן נראה עיקר דגוזמא דכתב הרא"ש לאו גוזמא כפשטא קאמר, אלא מלשון רבותא הוא. שבא הרא"ש להכריח מרבן גמליאל נמי שאין אדם מחוייב מדינא לבזבז הון רב אפילו בשביל מצוה עוברת דאם לא כן מאי רבותא דרבן גמליאל שאמרו עליו בגמרא להודיעך כמה מצות חביבות עליהן? הלא במצוה עוברת כמו סוכה ולולב ואתרוג וכהאי גוונא דינא הכי הוא. אלא ודאי מדחשיב ליה תלמודא גוזמא על רבן גמליאל כלומר רבותא ודבר גדול, אלמא דמדינא לא היה חייב לקנותו אפילו לגבי מצוה עוברת משום דאלף זוז לגבי דרבן גמליאל היה יותר מחומשו ואפילו הכי היתה המצוה חביבה עליו.

ולא קשה היאך עבר רבן גמליאל על מה שאמרו אל יבזבז יותר מחומש? דאיכא למימר כיון דטעמא לא הוי אלא שלא יבוא לידי עוני ויפיל עצמו על הצבור, בנשיא ליכא למיחש להכי דבלאו הכי כל צרכיו של נשיא מוטל על הצבור ואף להעשירו מדרשת "והכהן הגדול מאחיו" (ויקרא כא, י) גדלהו משל אחיו (יומא יח א) ודוקא במי שאינו נשיא אמרו אל יבזבז וכו' דמדינא אסור לו לבזבז הון רב ביותר מחומש אפילו במצוה עוברת.

ניתן להביא סיוע לדברי הב"ח מהמסופר בתוספתא (פאה ד, יח |הובאה בגמ' בבא בתרא יא ע"א) על מונבו המלך "שעמד וביזבו אוצרותיו בשני בצרות" וחילקם לעניים. בני משפחתו כעסו עליו על שהוא עשה כן, והוא השיב להם תשובה מקיפה מדוע בכל זאת הוא עשה זאת. בעיון יעקב (עין יעקב שם) הקשה: הלא אסור לאדם לבזבו יותר מחומש? ותשובתו היא שהטעם לדין שלא יבזבו יותר מחומש הוא כדי שלא יבוא לידי עניות, אבל מאחר שמדובר על מלך אין לחשוש לזה, כמו שנאמר בתוספתא (שבועות א, ו; הוריות ט ע"א): "יצא נשיא ומשיח [מלך] שאין באין לידי עניות". השל"ה הקדוש (שער האותיות אות וא"ו - ותרנות), כתב מה יש ללמוד ממעשיו של רבן גמליאל:

ואין להניח שום מצוה בשביל דמיה, שהרי רבן גמליאל לקח אתרוג באלף זוז (מא ע"ב), ובתנאי שלא יבזבו יותר מחומש, כמו שאמרו רבותינו ז"ל (כתובות נ ע"א) המבזבו אל יבזבו יותר מחומש. ואף על פי שמדברי התוספות (בבא קמא ט ב, ד"ה אילימא) והרא"ש בפרק קמא דבבא קמא (סי' ז'), משמע דאין צריך אדם לבזבו הון רב בעבור מצוה אחת, אפילו אם תהא מצוה עוברת, ולכך חשיב ליה לרבן גמליאל רבותא שקנה אתרוג באלף זוז, אף על פי שהיה נשיא ועשיר, מכל מקום הרוצה ליטול זה השם וליתן ממון רב בעבור מצוה, רק שלא יהיה יותר מחומש, הרי זה זריז ונשכר ואוהב את ה' במאודו.

אף שאין צורך לשלם סכום גבוה לשם מצווה, יש לראות ערך חיובי במי שיש לו ומשקיע בהידור מצווה, ובוודאי כשמדובר בנשיא שהיה עשיר, וממעשיו יש ללמוד שעל כל אדם יש לעשות מה שביכולתו כדי להדרר במצוות, וכדברי הר"ן (טז ע"א בדפי הרי"ף):

כל חד וחד מיחייב ליתן כפום ממוניה, כדי לקיים מצות עשה כרבן גמליאל שלקח אתרוג באלף זוז.

גם הרב ישראל מאיר הכהן מראדין (אהבת חסד, פרק כ), כתב שאדם עשיר יכול לבזבו יותר מחומש בשל חיוב המצווה, והוסיף עוד:

אדם שיש לו מלאכה או עסק קבוע שמשתכר בה כדי מחיתו כל שבוע ויותר מעט - מותר לו לפזר היותר לצדקה, אף שהוא עולה יותר מחומש לפי ערך.

9 ראה שם בהערות החפץ חיים, ושם בפרק יט ד"ה אמנם מדברי רבנו ירוחם. ראה גם בדבריו בביאור הלכה, סי' תרנו.

ד. באושא תיקנו עד חומש – "ורבן גמליאל לא קודם לאושא?"

נוסיף עוד לרברי הב"ח ומפרשים אחרים שכתבו, שרבן גמליאל היה נשיא והיה עשיר ויכול היה להוציא סכום כזה לקניית ארבעת המינים. ייתכן שאלף זוז הם חומש מנכסיו של רבן גמליאל, ואולי אף פחות. רבן גמליאל חי ביבנה, והתקנה לפיה המגבלה בהוצאה כספית למצוות היא עד חומש, תוקנה באושא בדור שאחרי כן. כך נאמר בירושלמי (פאה א, א; כתובות ד, ח):

אמר רבי שמעון בן לקיש בשם רבי יהודה בן חנינא: נמנו באושא שיהא אדם מפריש חומש מנכסיו למצות.

כך הוצגה התקנה בבבלי (כתובות נ ע"א):

אמר ר' אילעא: באושא התקינו, המבזבז אל יבזבז יותר מחומש. תניא נמי הכי: המבזבז – אל יבזבז יותר מחומש, שמא יצטרך לבריות

יש לשים לב להבדל בנוסח התקנה: בירושלמי התקנה היא בלשון חיובית – יש להפריש עד חמישית למצווה. הפרשה ולא בזבזו. בבבלי התקנה היא על דרך השלילה – אין לבזבז יותר מחומש. בזבזו ולא הפרשה. הנימוק בבבלי למגבלה זו הוא: "שמא יצטרך לבריות".

בירושלמי (פאה א, א) נאמר שהכלל עד חומש למצוות כבר היה לפני תקנת אושא:

מעשה ברבי ישבב שעמד והחליק את כל נכסיו לעניים. שלח לו רבן גמליאל: והלא אמרו חומש מנכסיו למצות? ורבן גמליאל לא קודם לאושא? היה ר' יוסי בר' בון בשם ר' לוי: כך היתה הלכה בידם ושכחוהו, ועמדו השניים והסכימו על דעת הראשונים. ללמדך שכל דבר שבית דין נותנין נפשן עליו הוא מתקיים כמה שנאמר למשה מסיני.

אין מדובר על שכחה במובן הרגיל אלא הייתה הלכה או נורמה מקובלת שאין מפרישים למצוות מעל חומש, אך היו כאלה שבכל זאת נהגו לפזר יותר מחומש, והדבר התפשט מאוד, עד שבאו חכמי אושא ועיגנו זאת בתקנה מחייבת. "הלכה בידם ושכחוהו" – נראה שהשכחה לא נבעה מבעיה של זיכרון, אלא שלא יישמו את התקנה, לא פעלו על פיה.

בבבלי (כתובות נ ע"א) מופיע הסיפור על ר' ישבב כך:

ומעשה באחד שבקש לבזבז [יותר מחומש] ולא הניח לו חבירו. ומנו? רבי ישבב. ואמרי לה רבי ישבב, ולא הניחו חבירו. ומנו? רבי עקיבא.

אדם מסוים ביקש לבזבז יותר מחומש לצדקה ור' ישבב מנע ממנו. או שר' ישבב עצמו ביקש לבזבז יותר מחומש ור' עקיבא הוא זה שמנע ממנו. ר' ישבב, רבן גמליאל, ור' עקיבא, חיו בדור יבנה, לפני שתוקנו תקנות אושא. הם ניסו לכפות או לשכנע שלא לפזר רכוש למצוות מעל חומש. על ר' ישבב מסופר שהוא "החליק כל נכסיו לעניים" (ירושלמי) או שהוא רצה לבזבז יותר מחומש מנכסיו לעניים (בבלי). הוא כנראה לא היה אדם עשיר ועל כן הם ניסו למנוע ממנו לעשות כן.

אשר על כן ההערה על מעשיו של רבן גמליאל שהעירו תוספות והרא"ש היא במקומה, שהרי רבן גמליאל עצמו טען כנגד ר' ישבב שער חומש למצווה. אלא שהיה מקום להקשות על רבן גמליאל מדברי עצמו: "שלח לו רבן גמליאל [לר' ישבב]: והלא אמרו חומש מנכסיו למצות?" (ירושלמי פאה שם).¹⁰ אך כדברינו, בימי רבן גמליאל, הייתה זו רק הנהגה הלכתית, ועדיין לא הייתה תקנה.¹¹ כאמור, היו תנאים נוספים שנהגו אחרת, והשקיעו במצוות יותר מחומש. על ר' אלעזר איש ברתותא מסופר (תענית כד ע"א) שהיה נותן את כל שיש לו לצדקה, ועל כן גבאי הצדקה נמנעו מלפגוש אותו.¹² הנהגתו זו תואמת לדבריו במשנה (אבות ג, ז):

רבי אלעזר איש ברתותא אומר: תן לו משלו, שאתה ושלך שלו. וכן בדור הוא אומר: "כי ממך הכל ומידך נתנו לך" (דברי הימים א כט, יד).¹³

רבי אלעזר איש ברתותא אף הוא בן דורו של ר' עקיבא. הוא נזכר כתלמידו של ר' יהושע, וכחברו של ר' עקיבא (משנה טבול יום, ג, ד-ה).¹⁴

10 כך הקשה הרב מטשעבין, שו"ת דובב מישרים, ג, סי' פד.

11 רבן גמליאל הוא זה שתיקן את התקנה שיקברו את המת בכלי פשתן פשוטים ולא בכלים יקרים כדי לא לבייש את העניים (כתובות ח ע"ב). נראה שיש להבחין בין הנהגתו האישית כשהוא נמצא במסגרת קבוצה מצומצמת של חכמים בספינה, לבין הוראה ותקנה לכלל.

12 הרב יוסף חיים (שו"ת תורה לשמה, סי' רלח) נשאל האם יש למנוע מאדם שנודב יותר מכפי יכולתו, ותשובתו: "ודאי שרי למנעו וצורך הוא", וראיתו מהמסופר על ר' אלעזר איש ברתותא.

13 הרב יוסף דב סולובייצ'יק, ימי זכרון, עמ' 44, נימק את מעשיו של ר' אלעזר איש ברתותא, כיישום של תפיסת העולם לפיה ה' הוא ארון על כל הרכוש שיש בעולם, ושמתן הצדקה היא פעולה של צדק ולא פעולה של חסד.

14 על זיהויו של ר' אלעזר איש ברתותא, ראה: רש"ש, תענית כד ע"א.

במשנה (ערכין כח ע"א) ניתן ללמוד על תנא נוסף או אף תנאים נוספים, שסברו שאדם יכול לבזבז, להפקיר, להקדיש, ולהחרים את כל רכושו למצווה:

מחרים אדם מצאנו ומבקר, ומעבדיו ומשפחותיו הכנענים, ומשדה אחרותו, ואם החרים את כולם - אינם מוחרמים, דברי ר' אלעזר. אמר ר' אלעזר בן עזריה: מה אם לגבוה אין אדם רשאי להחרים כל נכסיו, על אחת כמה וכמה שיהא אדם חס על נכסיו.

סתם ר' אלעזר הנזכר במשנה הוא ר' אלעזר בן שמוע, האחרון ברשימת חמשת תלמידיו ר' עקיבא (יבמות סב ע"ב). ר' אלעזר בן עזריה הנזכר גם כן במשנה, אף הוא מחבריו של ר' עקיבא.

לדברי ר' אלעזר בן שמוע אדם יכול להחרים לגבוה - לכהנים, חלק מנכסיו, אך אם החרים את כל אשר יש לו, אין זה חרם. הגמ' בערכין כח ע"א נימקה את דברי ר' אלעזר בן שמוע בדרשת הכתוב, שמקורה במדרש ההלכה (ספרא, פרשת בחוקותי, פרשה ח, יב), אם כי בגמ' לא כתוב שזו דעת ר' אלעזר בן שמוע, אלא היא מובאת כדרשה סתמית:

מנא הני מילי? דתנו רבנן: "מכל אשר לו" (ויקרא כז, כח), - ולא כל אשר לו, "מאדם" (שם) - ולא כל אדם, "מבהמה" (שם) - ולא כל בהמה, "משדה אחוזה" - ולא כל שדה אחוזה". יכול לא יחרים, ואם החרים יהו מוחרמין? תלמוד לומר: "אך" (שם), דברי רבי אליעזר.

ר' אלעזר בן עזריה אמר לכאורה דבר דומה, והוסיף שאם לגבוה כך על אחת כמה וכמה שלא יבזבז אדם כל נכסיו, שלא לצורכי שמיים - לצדקה. אך הגמרא שם הבחינה ביניהם:

אמר רבי אלעזר בן עזריה: אם לגבוה אין אדם רשאי כו'. היינו תנא קמא? איכא בינייהו דרבי אילא, דאמר רבי אילא: באושא התקינו, המבזבז אל יבזבז יותר מחומש. מעשה באחד שבקש לבזבז יותר מחומש, ולא הניחו לו חבריו, ומנו? רבי ישבב; ואמרי לה: רבי ישבב, ולא הניחו לו חביריו, ומנו? רבי עקיבא.

רש"י שם הסביר את ההבחנה בין ר' אלעזר בן שמוע לר' אלעזר בן עזריה:

ר' אלעזר בן עזריה אית ליה דרבי אילא דהא אתא לאשמועינן שיהא אדם חס על נכסיו. ר' אלעזר לית ליה דרבי אילא דאי בזבז טובא לא איכפת לן אלא ששייר לעצמו קצת דומיא דחרם.

ר' אלעזר בן עזריה סבור כרבי אילא שאין לבזבו יותר מחומש, ואילו ר' אלעזר בן שמוע לא קיבל את דברי רבי אילא, ועל כן, לדעתו אדם יכול להחרים את כל רכושו ובלבד שישיר לעצמו מעט. הרש"ש (ערכין שם) מציין שהמעט הוא כדי פרנסתו. הרב אריה לייב ממיץ (גבורות ארי, תענית כד ע"א) דן בהרחבה בתקנת אושא, וכתב:

ויש לומר דהאי תקנת אושא לאו כולי עלמא מודים בה, (ומציין לגמ' בערכין כח ע"א)... והשתא איכא למימר דאלעזר איש ברתותא כר' אלעזר (= בן שמוע) סבירא ליה דלית ליה תקנת אושא ובשיעור קצת סגי.

שני תנאים, ר' אלעזר בן שמוע ורבי אלעזר איש ברתותא, לא קיבלו את התקנה שאין לבזבו יותר מחומש לצדקה. בתוספתא (ערכין, ד, כג-כה) מובאת גם כן המחלוקת בין ר' אלעזר בן שמוע לבין ר' אלעזר בן עזריה, אך נוספה שם דעה שלישית בשם של חכמים, שהיא אף קיצונית יותר מדעת ר' אלעזר בן שמוע:

כג. אין אדם רשאי להקדיש את כל נכסיו, אם הקדיש את כולן הרי הן מוקדשין. אין אדם רשאי להחרים את כל נכסיו, ואם החרים את כולן הרי הן מוחרמין. כד. ר' אליעזר אומר: "מאדם" (ויקרא כז, כח) ולא כל אדם. "מבהמה" (שם) ולא כל בהמה. "משדה אחוזתו" (שם) ולא כל שדי אחוזתו. לפיכך אם הקדיש את כולם אין מוחרמין.

כה. אמר ר' אלעזר בן עזריה: אם לגבוה אין אדם רשאי להחרים את נכסיו שחס המקום עליו על אחת כמה וכמה אדם חייב להיות חס על נכסיו.

גם חכמים סוברים שלכתחילה אין אדם רשאי להקדיש או להחרים כל נכסיו, אך אם בכל זאת עשה כן, נכסיו מוקדשים ומוחרמים.

יוצא אם כן, שבתקופה שקדמה לחכמי אושא, היו תנאים שנהגו להשקיע יותר מחומש לקיום מצוות. אמנם רבן גמליאל, וכן ר' אלעזר בן עזריה, ור' עקיבא שהיו באותה ספינה, נאבקו באלו שנהגו כך, כי הנהגה זו לא מתאימה לכול. אך כאמור, רבן גמליאל עצמו בהיותו נשיא ועשיר, יכול היה לשלם סכום כזה, וגם התנאים האחרים שהיו איתו.¹⁵ הגמרא ציינה את המחיר של ארבעת המינים כדי לומר

15 הלכה נפסק שאין לבזבו הרבה לשם רכישת ארבעת המינים: שולחן ערוך או"ח, סי' תרנו, א ברמ"א וביאור הלכה שם; הרב אברהם דנציגר, חכמת אדם, הל' צדקה כלל קמד, י; הרב יחיאל מיכל אפשטיין, ערוך השולחן, או"ח סי' תרנו, ד; הרב שמואל וואזנר, שו"ת שבט הלוי, ב, סי' קכא; הרב משה פיינשטיין, שו"ת אגרות משה, יו"ד, א, סי' קמג; או"ח, ה, סי' מא; או"ח, ו, סי'

שמצוות ארבעת המינים הייתה חביבה על כל התנאים שזיכו זה את זה בקיום המצווה. כל אחד קיבל את ארבעת המינים היקרים הללו במתנה על מנת להחזיר, והיה זמן מסוים שארבעת המינים היקרים הללו היו של כל אחד, ועם זאת הם שמחו להעביר אותם ביניהם כדי שכל אחד יזכה במצווה.

סיכום

"להודיעך כמה מצות חביבות עליהן" - על כל התנאים שהיו בספינה עם רבן גמליאל הנשיא. כולם השתתפו עם רבן גמליאל, ושילמו כסף רב עבור ארבעת המינים הללו. בתוספתא ובמדרש ההלכה ארבעת המינים היו של רבן גמליאל בלבד, מחירים היה סביר, ולכן משם לא ניתן ללמוד על חביבות המצווה.

"עד חומש במצווה" - זו הנהגה הלכתית שנהגו בה גם בדורם של רבן גמליאל, ר' עקיבא ור' אלעזר בן עזריה. הם עצמם עודדו וקראו לשמר הנהגה הלכתית זו, כדי שלא ייווצר מצב שאנשים שרכושם קטן, ישקיעו את כל כספם או חלק גדול ממנו למען קיום מצוות, ואחר כך יהיו נטל על הציבור. רבן גמליאל והתנאים האחרים היו עשירים ויכלו להרשות לעצמם ולהשקיע כסף רב לשם רכישת ארבעה מינים. מכאן יש ללמוד מסר חינוכי שכל אדם ישתדל לחבב עליו את המצוות ולהשקיע כסף ברכישת ארבעה מינים וחפצי מצווה אחרים. רק אחריהם בדור חכמי אושא, תוקנה תקנה שההשקעה הכספית בקיום מצוות היא עד חומש.

מה. הרב מנשה קליין (משנה הלכות, י, ס' עז), כתב דברים חריפים על הסוחרים הגובים סכומים גבוהים לרכישת ארבעת המינים. אמנם הרב יעקב סופר (כף החיים, או"ח, ס' תנד, ס"ק מ) כתב: "וכל אדם ישתדל ויהא זריז במצוה לקנות לו אתרוג ולולב לבד, כדי לקיים המצווה כתיקונה. ולפי דברי הזוהר הקדוש (פרשת תרומה קכ"ח ע"א) אין לברך על מצוה שקיבלוהו בחינם... ועל פי דברי הזוהר הקדוש היה האר"י ז"ל נוהג כשהיה קונה איזה מצוה כגון תפילין או אתרוג לא היה מקפיד כמה ישלם בעד המצווה אלא היה פורע כל מה שהיו שואלים אותו בפעם הראשונה, ולפעמים היה מניח לפני המוכר המעות והיה אומר קחו כל כמה שתמצאו. וכן נהגו צדיקי הדורות כשאנשי שלומיהם היו מביאים להם דורונות איזה דבר מצוה כתפילין, לולב ואתרוג או ספר קודש ללמוד או להתפלל בו, היו משלמים להם". על דברי הזוהר הקדוש, ראה: הרב חיים פאלאג'י, מועד לכל חי, ס' כג, אות מג. על הנהגה זו של האר"י הקדוש, ראה: שער המצוות, תחילת פרשת עקב (ירושלים תרס"ה) דף לז ע"ב. הרב יהודה אריה לייב מגור (שפת אמת, מא ע"ב) הסביר כך את האמור בסוגייתנו: "יש לומר דהרבנות היא שלא היה כל כך ביוקר, רק שנתן [רבן גמליאל] מטוב לבו אלף זהובים, כדמצינו בגדולים שנתנו עבור מצוה ככל מה שבקש המוכר, ורבן גמליאל נתן מעצמו זה הסכום". מרדכי צבי שווארץ (דורש טוב לעמו, א, עמ' קכח) כתב בשם חותנו הרב זאב וואלף ציטרון בדרך צחות, שהקב"ה נתן לנו מצוות ארבעה מינים לאחר יום הכיפורים להראות לשטן שישראל קונים אתרוג במחיר גבוה משוויו, ששום גוי לא היה מוכן לשלם סך כזה.